CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA UNOR ICOANE DIN COLECȚIA DE OBIECTE BISERICEȘTI A MĂNĂSTIRII AGAPIA, NEAMȚ, ROMÂNIA

Mina MOȘNEAGU
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, România

CZU:94(498):27-523:&.025.4

<https://doi.org/10.52603/9789975351379.08>

Conservation and restoration of some icons from the collection of church objects of Agapia Monastery, Neamț, Romania

Summary: Agapia Monastery – the remarkable Moldavian monastery painted by Nicolae Grigorescu – has a precious heritage of icons, books and documents, liturgical textiles, goldsmithing. Among these, the main place is occupied by the icons painted in the XV-XIX centuries, either in post-Byzantine style, in tempera technique, or in realistic style, in oil technique. Some icons from the XVIII-XIX centuries have been preserved and restored in the Icon Restoration laboratory of the Faculty of Theology in Iași.

In time, the icons kept in the storage of the Monastery Museum have suffered of degradation caused both by the deficient author's technique and by the exogenous, biotic and abiotic factors. The wooden supports of some icons were severely degraded by the attack of xylophagous insects, being affected both the mechanical resistance and the appearance of the wood. The numerous galleries immediately below the pictorial layer determined its deformation. The pictorial layer of some icons was degraded mainly due to the errors of the painters' work technique: very thin and fragile preparation layer or excessive binder, which led to the formation of accentuated early cracks. The appearance of the icons was affected either by the chromatic alteration of the protective varnish, or by the deposits of dust and soot in the atmosphere.

The interventions for the conservation of the icons consisted in biociding the painting support and in consolidating the pictorial layer detached from the wooden support. The restoration of the icons aimed at removing the dirt deposits from the painting by physico-chemical means, filling the gaps in the icons and their chromatic integration, with easily reversible materials.

After conservation and restoration, the icons returned to the Agapia Monastery for use.

Keywords: conservation, restoration, icons, Agapia.

Introducere

Agapia este un vechi așezământ monahal întemeiat, potrivit tradiției, în secolul al XIV-lea de călugărul Agapie. Primele documente care menționează schitul Agapia datează din secolul al XV-lea. Între 1642–1647 a fost ridicată actuala biserică ”Sf. Voievozi” de către hatmanul Gavriil Coci, fratele domnitorului Vasile Lupu. Între anii 1858–1862 au fost întreprinse ample lucrări de construcții, fiind modificat aspectul bisericii inițiale. În această perioadă au fost pictate biserica și iconostasul de Nicolae Grigorescu (Sabados 2012: 71) (fig. 1).

Fig. 1. Biserica "Sfinții Voievozi" a Mănăstirii Agapia din vale (a); medalion cu Prorocul Daniel din iconostas – posibil autoportret al lui Nicolae Grigorescu

Mănăstirea Agapia deține un prețios patrimoniu de icoane, cărți și documente, textile liturgice, orfevrărie. Între acestea, locul principal îl ocupă icoanele pictate în secolele XV-XIX, fie în stil postbizantin, în tehnica tempera, fie în stil neoclasic, în tehnică mixtă sau ulei. Icoanele Agapiei, din secolele XV și XVI, sunt printre puținele icoane moldovenești ce se mai păstrează din această perioadă istorică (Efremov 2002: 95). Valoarea deosebită a acestor icoane nu constă doar în vechimea lor ci și în importanța teologică și artistică pe care o transmit. Temele iconografice sunt foarte rare, bogate în semnificații teologice (Soborul Cuvioaselor și Dreptelor, Rugul Arzând), iar structura compozițională, rafinamentul cromatic, tehnica de execuție dau mărturie pentru nivelul înalt al iconarilor moldoveni din acea perioadă (fig. 2).

Mănăstirea Agapia păstrează și numeroase pomelnice scrise pe lemn grunduit, pictate, sculptate. Textele sunt scrise cu caractere chirilice, în limba română. Unele pomelnice au datări din secolele XVIII și XIX. O parte din texte lipsesc, altele sunt greu lizibile, fiind acoperite de murdărie (fig. 3). În zonele lizibile se pot citi nume de monahi, monahii și mireni. O descifrare completă a acestor pomelnice se va putea realiza doar după restaurarea lor prin consolidarea zonelor fragilizate și îndepărtarea murdăriei de pe înscrisuri.

Fig. 2. Icoane din colecția Mănăstirii Agapia: "Soborul Cuvioaselor și dreptelor" (sec. al XV-lea), "Schimbarea la față" (sec. al XVI-lea), "Rugul arzând" (sec. al XVI-lea), "Nașterea Domnului" (sec. al XVI-lea)

Fig. 3. Pomelnice pictate cu scena Bunei Vestiri (exterior) și cu înscrisuri în limba română, cu caractere chirilice (interior)

Dintre icoanele mănăstirii, unele triptice și icoane din secolele XVIII-XIX au fost conservate și restaurate în laboratorul de Restaurare icoană al Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea "Al. I. Cuza" din Iași, de către studenți și cadre didactice ale specializării Arta Sacră.

1. Tripticul cu scena Bunei Vestiri și pomelnic a fost realizat în sec. al XVIII-lea, de un autor anonim.

Pe aversul celor două voleuri a fost reprezentată scena Bunei-vestiri (Arhanghelul Gavriil în stânga și Fecioara Maria în dreapta). Câmpul interior prezintă un pomelnic scris în limba română, cu litere chirilice. Numele au fost înșiruite pe două coloane și au fost realizate în culoare roșie și neagră. În primele trei rânduri, cu litere roșii, s-a scris: "Ctitorii care au făcut bisărica aceasta". După care urmează numele: ieromonah Teodosie, monahie Atanasie. [...] Ion, Ioana, Teodosie, Gheorghe, Nazarie, Tudora, Marie, monah Teofil, Ana, Constantin, Maria, Miron, Nastasie, Stefan Tudura, Vasile, Ghervasie, ieromonah Sălivestru etc. Nu este menționată nicio dată calendaristică.

Tripticul a fost confecționat din cinci scânduri de lemn de foioase moi, preparate cu grund pe bază de gips CaSO_4 (excepție reversul panoului central), peste care s-a pictat în tehnica tempera cu ou și cu pigmenți minerali (alb și roșu de plumb, roșu de mercur, oxizi de fier galbeni și verzi). Bagheta mediană de deschidere a pomelnicului și bagheta inferioară au fost argintate. Lateral, voleurile au fost asamblate cu 4 balamale metalice.

Starea de conservare a tripticului era relativ bună. Părți din stratul de pictură s-au pierdut în special la nivelul balamalelor metalice, fiind o incompatibilitate de materiale între metal și pictura pe bază de clei animal. Tripticul a suferit în special degradări de ordin estetic (murdărie, grăsimi de la amprente, pete de ceară, pete de ulei). Unele eroziuni ale culorii scrisului îngreunează citirea integrală a pomelnicului. Bagheta superioară s-a pierdut, fiind necesară reconstituirea acesteia în cadrul procesului de conservare -restaurare al piesei. Argintul de pe bagheta mediană dintre voleuri și cea inferioară a suferit alterări cromatice, în urma reacției argintului cu oxizii de sulf din atmosferă formându-se sulfura de argint neagră. Acest proces chimic este ireversibil, cromatica originală a piesei fiind modificată definitiv. Aplicarea de argint nou este interzisă de principiile restaurării, recurgându-se în această situație la o abordare de tip istoric, cu păstrarea semnelor trecerii piesei prin timp.

Tratamente aplicate tripticului au constat, în principal, în îndepărtarea depunerilor de murdărie de pe toate suprafețele piesei și completarea lipsurilor suportului de lemn și ale stratului de pictură.

Curățirea s-a realizat cu ajutorul soluțiilor pe bază de apă, etanol, esență de terebentină, amoniac, xilen, murdăria gonflată de substanțe fiind îndepărtată mecanic cu bisturiul și cu tampoane de bumbac. S-a confecționat o baghetă din lemn de balsa după modelul baghetei inferioare, pentru a fi amplasată pe marginea superioară a tripticului. Această baghetă și zonele cu lacune profunde până la lemn ale stratului pictural au fost completate cu un chit ușor reversibil obținut din praf de cretă și clei animal. Zonele chituite au fost integrate cromatic în tehnica *tratteggio*, cu acuarele, astfel încât să fie compatibile cu pictura originală și să poată fi ușor de îndepărtat în caz de necesitate.

Fig.4. Triptic cu scena Bunei Vestiri și pomelnic – înainte de restaurare și după restaurare

2. **Tripticul „Deisis”** (sf. sec. XVIII- începutul sec. al XIX-lea) a fost pictat în tehnică mixtă (tempera și ulei) pe lemn. Pe exteriorul tripticului au fost pictate însemnele schi-meii mari (probabil tripticul a fost comanda unei monahii din satul mănăstiresc). În col-țurile superioare au fost pictați simetric doi îngeri păzitori. În interior, în câmpul central, a fost reprezentată scena Deisis (Iisus în postura de Împărat este flancat de Fecioara Ma-ria și Sf. Ioan Botezătorul în rugăciune), pe voleuri fiind pictați Sf. Haralambie, Sf. Împ. Constantin și Elena, Sf. Gheorghe (în stânga), Sf. Spiridon, Sf. Nicolae și Sf. Atanasie, Sf. Dumitru (în dreapta). Pe chenarul inferior se observă un înscris greu lizibil. Numele sfinților și textul de pe Evanghelie sunt în limba greacă.

Tripticul a fost realizat din trei planșe de lemn de foioase moi, cele două voleuri fiind fixate la partea centrală cu patru balamale. Pictura a fost realizată pe grund alb, cu pig-menți minerali: alb de plumb, miniu roșu de plumb, verde de cupru, oxid de fier galben. Foița de aur a fost folosită la aurirea fondului din câmpul central și la chenare. Argintul (foiță și pigment) a fost folosit doar pe panoul central, la tronul lui Iisus, blicurile veșmin-telor, decorul superior cu îngeri, scrisul de pe chenarul inferior.

Pictura a suferit degradări prin îmbătrânirea materialelor din structura sa (degradări endogene), dar și prin agresivitățile din mediul extern (degradări exogene). Se observă urme de murdărie cauzate de manipulare defectuoasă, cracheluri timpurii și de vechime, desprinderi în acoperiș determinate de modificările dimensionale suferite de suportul de lemn în timp, lacune, vernis alterat cromatic (întunecat prin oxidarea acestuia) (fig. 5 a-c).

În prima fază de conservare curativă s-a consolidat stratul pictural desprins de pe su-portul de lemn, pentru a preveni pierderea acestuia. Consolidarea s-a realizat cu soluție

Fig. 5. Tripticul „Deisis” înainte și după restaurare

de clei de iepure, compatibil cu materialele din care a fost realizată icoana. Operația se desfășoară la cald, prin presarea picturii înmuiate cu soluția caldă de clei. Refacerea aderenței picturii la lemn asigură păstrarea integrității picturii, a mesajului artistic pe care îl transmite icoana.

O etapă esențială în recuperarea mesajului artistic, teologic, istoric al piesei este îndepărtarea depunerilor de murdărie și subțierea vernilului alterat care împiedică observarea picturii așa cum a dorit iconarul să o prezinte. Operația s-a realizat cu amestecuri de solvenți (etanol, terebentină, amoniac), etapizat, pentru a ajunge la pictura originală fără a produce daune. După această intervenție se poate observa cromatica originală, cu detalii clare privind desenul și tonurile culorilor, contrastele cromatice, laviurile (fig. 5d).

3. **Icoana "Sf. Nicolae"** a fost realizată în secolul al XIX-lea. Este confecționată din două scânduri de lemn de foioase moi, preparate cu grund pe bază de gips CaSO_4 , peste care s-a pictat cu pigmenți minerali (alb și roșu de plumb, oxizi de fier galbeni și verzi). Fondul și sacosul sfântului au fost realizate cu foiță de argint decorată cu motive vegetale. Pe reversul icoanei este înscris textul "Ierodiacon Gherasie Hulubaru Pictor Mănăstirea Secu" scris de două ori, pe câmpul central și în canalul traversei superioare (fig. 6).

Pictura a fost acoperită de un strat gros de murdărie și grăsime, în special la colțuri și margini, pete de ceară. De asemenea, pe pictură a fost lipită o etichetă cu numărul de inventar. Pe marginile icoanei și pe îmbinarea celor două panouri de lemn s-au format lacune profunde până la lemn. Chipul sfântului are zone lipsă de pictură din cauza viciilor de tehnică de autor.

Stratul de murdărie a fost îndepărtat etapizat, prin metode fizico-chimice, cu soluții pe bază de etanol și amoniac, astfel încât să fie readusă la lumină pictura originală. Lacunele stratului pictural au impus completarea lor cu chit ușor reversibil pe bază de clei animal și praf de cretă, după care s-a realizat integrarea cromatică prin metoda *tratteggio* (Popescu 2012: 85).

Fig. 6. Icoana "Sf. Nicolae" înainte și după restaurare (avers și revers)

4. **Icoana "Nașterea Domnului"** (sec. al XVIII-lea) este o icoană moldovenească, pictată în tehnica tempera pe lemn, cu pigmenți minerali, fondul fiind din foiță de aur pe bolu roșu, sclivisit, (tehnica tradițională de aurire a icoanelor) (fig. 7a).

Caracteristicile picturii se percepeau parțial datorită murdăriei și vernilului îngălbenit; s-au format lacune pe marginile icoanei, dar și în câmpul central, fiind afectate, în principal, reprezentările Pruncului și ale Maicii (fig. 7b). Aceste lacune centrale

s-au datorat unui viciu de tehnică de autor mai rar întâlnit. Pentru pictarea icoanelor, erminiile spun că trebuie ales un panou de lemn sănătos, fără defecte. Contrar obiceiului, pictorul icoanei "Nașterii Domnului" a folosit un lemn foarte stricat, deformat, cu găuri, cu fibre deformate, foarte lignificate. Pentru a acoperi gaura din jumătatea inferioară, iconarul a pus un fragment dreptunghiular, astfel încât partea pictată să fie intactă pentru pictură (fig. 7c,d). Însă lemnul s-a deformat o dată cu trecerea anilor, astfel încât, pe liniile de îmbinare ale acestui fragment pictura și-a pierdut aderența la lemn și a căzut.

Pentru restaurarea suportului de lemn, zona lipsă a fost completată cu șipci de lemn de balsa decupate după forma găurii și cu chit de rumeguș cu clei animal, după care tot suportul icoanei a fost impregnat cu amestec pe bază de ceară de albine și colofoniu. Aceasta impregnare are roluri multiple de protecție împotriva umidității atmosferice fiind atenuate mișcările de hidratare și de deshidratare ale lemnului, stabilizează fisurile evolutive ale lemnului, completează toate spațiile libere, găurile, indiferent de dimensiunile acestora (Bordașiu 2016: 78). O alternativă la acest tip de impregnare este cea cu rășini sintetice, cum este Paraloidul B72 care, utilizat în concentrații de 5-25% poate penetra în profunzime lemnul, stabilizându-i fisurile evolutive și mărinnd considerabil rezistența lemnului degradat, în special în urma unui atac de insecte xilofage (Moșneagu 2013: 154).

Fig. 7. Icoana "Nașterea Domnului" – înainte de restaurare (a-d), chituirea zonelor lacunare (e) și icoana după restaurare (f)

Asupra stratului pictural s-a intervenit pentru consolidarea zonelor dezlipite de pe suport, cu ajutorul soluției de clei de iepure aplicată pe vâl japonez și presare la cald. Pentru readucerea la suprafață a picturii originale au fost necesare intervenții de îndepărtare a petelor și a stratului de murdărie cu ajutorul mai multor tipuri de solvenți (apă, alcooli, hidrocarburi aromatice). Zonele lacunare au fost completate cu chit ușor reversibil pe bază de praf de cretă și clei de iepure în care s-a adăugat biocid (săruri cuaternare de amoniu 2%) pentru prevenirea unui atac microbian. Chiturile au fost integrate cromatic prin velatura, puncte și tratteggio, în acuarele, urmărindu-se refacerea unității compoziționale a icoanei. În final pictura a fost protejată cu vernil pe bază de rășină Damar (fig. 7f).

Concluzii

Bisericele și mănăstirile moldovenești păstrează o parte importantă din patrimoniul cultural cu valențe istorice, documentare, artistice, teologice; un astfel de exemplu este Mănăstirea Agapia din județul Neamț (România) care încă mai deține icoane unicate din secolele XV-XIX. Bogata colecție de icoane a mănăstirii este păstrată în condiții optime în prezent, dar degradările suferite de-a lungul secolelor le-au afectat aspectul și rezistența mecanică. Aceasta impune restaurarea întregii colecții de icoane, triptice pentru a putea fi valorificate la adevăratul lor potențial. Un pas în acest sens a fost făcut prin restaurarea unor icoane și triptice de către studenți și cadre didactice ale Facultății de Teologie din Iași, specializarea Artă Sacră.

Bibliografie:

Bordașiu C. *Tratamente actuale în conservare-restaurare pictură tempera*. Iași: Editura Performantica, 2016.

Ciucanu E. *Mănăstirea Agapia*. Iași: Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1989.

Efremov A. *Icoane românești*. București: Editura Meridiane, 2002.

Moșneagu M. 2013. *Aspects concerning the conservation of the "Virgin Hodegetria" icon from Frumoasa Monastery, Iași*. în *European Journal of Science and Theology* 9 (2), pp. 145-154

Popescu I. 2012. *Strategia intervenției la icoanele pe lemn de școală rusească*. În *Restitutio* nr. 5-6, pp. 75- 90

Sabados M. *Grigorescu la Agapia*. Iași: Editura Doxologia, 2012.

Date despre autor: Mina Moșneagu, doctor, Specializarea Artă Sacră, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea "Al. I. Cuza" Iasi, România,
e-mail: minarom@yahoo.it